

О. П. КАРМАНЮК

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ ТА РОЛІ ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ У СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

Досліджується процес осмислення обов'язків людини і громадянина в історії політико-правової думки та в сучасних наукових підходах. Розкривається сутність поняття «юридичні обов'язки», з'ясовується їхня роль у суспільному житті.

Ключові слова: *обов'язки людини, юридичні обов'язки, конституційні обов'язки, права необхідність.*

Исследуется процесс осмысления обязанностей человека и гражданина в истории политико-правовой мысли и в современных научных подходах. Раскрывается сущность понятия «юридические обязанности», определена их роль в общественной жизни.

Ключевые слова: *обязанности человека, юридические обязанности, конституционные обязанности, правовая необходимость.*

Here've been performed the overview of the process of overthinking the obligation of a person and of a citizen in the history of political legal thought and in modern scientific approaches. Author's defined the notion of «legal obligations», described their role in social life.

Key words: *obligations of a person, legal obligations, constitutional obligations, legal necessity.*

Рівень розвитку держави, її економічна стабільність, демократія багато в чому залежать від наявної правової системи, а точніше від ролі права у суспільстві. Право покликане впорядковувати суспільні відносини на основі принципу справедливості. Відповідно кожна людина та громадянин має свої права й обов'язки. Невиконання окремими громадянами юридичних обов'язків означає, що певні закони не діють у суспільстві. Відтак не підтримується правопорядок, порушується законність. Виконання обов'язків є необхідною умовою нормального функціонування суспільства. Причому надзвичайно важливим є виконання обов'язків представниками влади, оскільки лише за таких умов можна вимагати законслухняності від усіх інших громадян. Важливим є розуміння взаємної відповідальності особи та держави.

Потребує детальнішого вивчення взаємозв'язок прав і свобод людини і громадянина з їхніми обов'язками. Адже без останніх людина не може повноцінно скористатися своїми правами. Будь-які права, як правило, пов'язані з чимись обов'язками. В юридичній науці надзвичайно багато уваги надається різноманітним проблемам прав і свобод людини та громадянина, в той час як теоретичні основи поняття «обов'язки» залишаються ще малодослідженими.

Значний внесок у дослідження сутності й реалізації юридичних обов'язків зробили радянські науковці, зокрема М. Вітрук, Л. Воеводін, В. Єм, А. Іванов, В. Левченко, В. Масленников, М. Матузов, Б. Семенко. До цієї теми все частіше звертаються російські науковці. Останнім часом було захищено декілька дисертацій, зокрема Ю. Барзілової «Юридичні обов'язки як елемент правового статусу особистості» (Саратов, 2006 р.); Р. Карімової «Юридичні обов'язки: сутність і проблеми реалізації» (Єкатиренбург, 2008 р.); Є. Юнусова «Правові обов'язки людини і громадянина: питання теорії» (Москва, 2008 р.). Детально аналізують

конституційні обов'язки громадян Російської Федерації Б. Ебзеєв і К. Хачатуров. Конституційним обов'язкам людини й громадянина в Україні свої дисертаційні дослідження присвятили Л. Летнянчин і О. Білоскурська.

Витоки обов'язків людини можна знайти ще в стародавньому суспільстві, оскільки їх потребує будь-яке спільне життя. Звичайно, сутність і зміст обов'язків змінювалися разом із розвитком суспільства. Спочатку обов'язки людини пояснювалися божественним походженням або стародавніми традиціями, пізніше цей інститут розвивався в межах природно-правової доктрини, а вже потім вони стали складовою правового статусу людини й громадянина, закріпленого в законодавстві держав. Б. Ебзеєв, який досліджує становлення й еволюцію обов'язків особи, зазначає: «Обов'язки були і є атрибутивною якістю будь-якої державної влади з характерною для неї монополією примусу, що обґрунтовано вже в соціально-політичній думці стародавнього суспільства й актах далекого минулого»¹. Справді, більшість філософів у своїх творах описували зміст обов'язків, необхідних для того чи іншого суспільства. Серед них варто згадати Цицерона, Г. Гроція, Ш.Л. Монтеск'є, С. Пуфендорфа, Ж.Ж. Руссо.

Ще в Стародавньому Римі у трактаті «Про обов'язки» Цицерон подає зібрання правил і норм поведінки для чесних і порядних громадян. Він зазначає, що в будь-якій сфері життя й діяльності є свої обов'язки, у виконанні яких і полягає моральне виправдання всього життя людини. Відповідно всі обов'язки повинні мати своїм джерелом прагнення до морального, до прекрасного, до найбільшого блага. Цицерон називає чотири джерела морально-прекрасного: 1) пізнання істини; 2) справедливості й благодійності; 3) велич духу; 4) благопристойності й помірності². На думку Цицерона, обов'язки мають соціальний характер, оскільки люди народжені не тільки для самих себе, а й для інших – друзів, батьківщини.

Г. Гроцій вважав, що «громадянин, який порушує внутрішньодержавне право заради своєї найближчої вигоди, підриває основу свого власного добробуту й добробуту своїх нащадків»³. Б. Спіноза підкреслював, що кожна людина прагне до своєї вигоди, більшість людей керуються своїми захопленнями, а не розумом, не думають про майбутнє. Тому, на його думку, жодне суспільство не може існувати без влади та без законів, які стримують емоції і поривання людей. Продовжуючи цю думку, можна стверджувати, що обов'язки в даному контексті мають ключову роль. Адже для того, щоб скористатися певними правами та не порушувати при цьому права іншої особи, не заважати реалізації її законних інтересів, кожна людина повинна мати й виконувати певні обов'язки. Ж.Ж. Руссо справедливо зазначав, що громадянська свобода зводиться до тих прав, які залишаються у індивіда, за винятком його громадянських обов'язків. Останні, в чому переконує Ш.Л. Монтеск'є, мають бути зазначені в законі, в основі якого лежить принцип рівності відносно всіх громадян: «Якби я міг зробити так, щоб люди отримали нові підстави полюбити свої обов'язки, свою батьківщину та свої закони, щоб вони відчували себе щасливішими в будь-якій країні... я вважав би себе найщасливішим зі смертних»⁴.

Філософи часто визначали зміст конкретних обов'язків. Зокрема Г. Гроцій вважав, що підлість для будь-якої людини є великим беззаконням, людина повинна виконувати свої обіцянки, відшкодовувати нанесену шкоду. На думку А. Радішева, обов'язки громадян полягають у вірності правителю і державі, в беззаперечному підкоренні виданим законам, приписам законного начальства, якщо це визначено законом. М. Муравйов зазначав, що кожен громадянин пови-

нен нести суспільні обов'язки, підкорюватися законам і владі та прийти на захист Батьківщини, якщо цього вимагатиме закон.

Разом зі змістом і роллю обов'язків у суспільному житті філософи намагалися виділити їх певні види. Наприклад, німецький вчений, представник школи природного права С. Пуфендорф розрізняв обов'язки до себе, до інших і до Бога. Обов'язки до себе полягали в самозбереженні й у розвитку своїх здібностей. Обов'язки до інших поділялися на абсолютні (нікого не ображати, всіх вважати рівними, за можливістю робити добро іншим, зберігати вірність договорам) і гіпотетичні (говорити правду тим, хто має на неї право, поважати чужу власність, підкорюватися сімейній і державній владі)⁵. Г.В.Ф. Гегель розрізняв обов'язки людини перед самою собою, власною сім'єю, державою та перед іншими людьми. Обов'язки, на думку Гегеля, є умовою збереження суспільства як цілого, вони взаємопов'язані, корелятивні⁶. Значення обов'язків для правового порядку можна побачити в І. Ільїна. Він зазначає, що люди, які не знають своїх обов'язків, легко забувають будь-які обмеження і дисципліну або виявляються приреченими на правову несумісність⁷. Про співвідношення прав та обов'язків писав М. Бердяєв: «Декларація прав людини та громадянина, щоб не бути формальною, повинна бути також декларацією обов'язків людини та громадянина»⁸. До речі, така декларація була прийнята ще в 1795 році французьким Конвентом. В її ст. II зазначено, що «всі обов'язки людини та громадянина розвиваються з наступних двох основних положень, які зафіксовані природою у всіх серцях: не робіть іншому того, що ви не бажали б терпіти від інших; творіть постійно іншим те благо, яке ви бажали б від них отримати»⁹. Варто зазначити, що у цьому документі розрізнялися обов'язки людини та громадянина. Вищенаведені обов'язки звичайно стосуються всіх людей, незалежно від їхньої належності до певної держави. Обов'язки громадянина вже пов'язані з співіснуванням людини в певній політичній організації (державі), що зумовлює її взаємозв'язок з іншими членами цієї спільноти, її відповідальність перед ними. До цих обов'язків належать: захист Батьківщини, служіння їй, підкорення законам і повага до тих, хто є творцем і виконавцем законів. Також у Декларації встановлюється тісний взаємозв'язок між обов'язками людини й обов'язками громадянина. Наприклад, справедливо зазначається, що не може вважатися добрим громадянином той, хто не є хорошим сином, батьком, другом, чоловіком. Не може вважатися хорошою людиною та, яка не виконує закони, відкрито їх порушує, войовничо протиставляє себе суспільству. Величезну шкоду суспільним відносинамносять ті, хто, не порушуючи законів, обходять їх хитрістю або обманом. Такі люди шкодять інтересам усіх громадян і тому не гідні їхньої любові й поваги. Зазначена Декларація обов'язків людини та громадянина мала суто декларативний характер і повинна була забезпечуватися авторитетом держави.

У 1997 р. Рада взаємодії – авторитетна громадська організація, яка об'єднує попередніх президентів і прем'єр-міністрів ряду країн п'яти континентів – представила на обговорення країн-членів ООН проект «Загальної Декларації обов'язків людини»¹⁰. У ній зазначалося, що зосередження уваги лише на правах людини може мати наслідком конфлікти, розколи та безкінечні суперечки, а недостатня увага до обов'язків призведе до беззаконня та хаосу. Деякі обов'язки в цьому проекті випливають з фундаментальних принципів гуманності та співзвучні з тими, які були зафіксовані в Декларації, прийнятій французьким Конвентом. Це, зокрема: обов'язок гуманно поводитися з іншими людьми; не чинити з іншими так, як ти не хотів би, щоб чинили; сприяти добру та застерігати від зла; брати на

себе відповідальність за свою сім'ю, спільноту, расу, націю та релігію. Обов'язок поважати життя пов'язаний із обов'язками діяти мирним, ненасильницьким способом, охороняти повітря, воду та ґрунт для нинішніх і майбутніх поколінь. Обов'язки, засновані на справедливості та солідарності, включають обов'язок вести себе порядко, чесно та коректно, докладати всіх зусиль для розвитку своїх здібностей. Власність повинна використовуватися за принципом справедливості: «економічна та політична влада не може використовуватися як засіб встановлення владарювання, вона повинна слугувати економічній справедливості, соціальному порядку». Також звертається увага на принципи правдивості й терпимості. Правдивими у своїх словах і вчинках мають бути всі люди. ЗМІ повинні розповсюджувати точну та правдиву інформацію. «Жоден політик, чиновник, суспільний діяч, бізнесмен, учений, письменник чи діяч культури не вільний від всезагальних етичних норм...». У проєкті Декларації увага акцентується також на взаємній повазі, партнерстві між жінкою та чоловіком, батьками і дітьми. Шлюб розглядається як взаємовідносини на основі любові, вірності, здатності пробачати один одному, він повинен слугувати забезпеченню безпеки та взаємопідтримки.

Думки щодо цього проєкту були різними, єдиної позиції не вдалося виробити і Декларація не була прийнята. Справді, дещо теоретичними, ідеалізованими є положення даного проєкту. Однак для того, щоб покращити практику, потрібно визначитися теоретично з певною проблемою. Отже, проєкт «Загальної Декларації обов'язків людини», запропонований Радою взаємодії, має право на існування. Важливими є принципи, цінності, які повинні бути основою для юридичних обов'язків. Проєкт потребує доопрацювання, але вже сама його поява активізувала обговорення світовою громадськістю питань про свободу та відповідальність, права й обов'язки.

Обов'язки поділяють на природно-правові (носіями яких виступають людина та суспільство) і юридичні (носіями яких є громадянин, держава, її органи, які відображені в позитивному праві). Природні обов'язки по мірі розвитку суспільства поступово конкретизуються і закріплюються у вигляді юридичних обов'язків у системі законодавства. С. Братусь визначав обов'язок як міру необхідної поведінки. Однак таке визначення є надто вузьким і не охоплює всіх аспектів цього поняття. Г. Мальцев зазначав, що «юридичний обов'язок – це не тільки необхідне, але й можливе у людській поведінці». Н. Матузов і Б. Семенко уточнюють, що можливість у даному контексті очевидно повинна розумітися як можливість реалізації вираженої в ній необхідності. «Сутність обов'язку, її специфічна риса, не у можливості, а в правовій необхідності»¹¹. На думку Н. Вітрука, юридичний обов'язок є соціально обумовленою та гарантованою необхідною можливістю у поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (конституцією, законами), з метою використання певних благ і цінностей для задоволення як власних, так і суспільних, корпоративних чи інших потреб й інтересів на основі їхньої єдності й узгодженості¹².

Отже, основною ознакою юридичного обов'язку є необхідність певної поведінки. Відповідно виділяють наступну структуру юридичного обов'язку: 1) необхідність здійснювати певні дії чи утримуватися від них; 2) необхідність відреагувати на законні вимоги правоздатної особи; 3) необхідність нести юридичну відповідальність за невиконання цих вимог; 4) необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право¹³.

Сутність юридичних обов'язків, незалежно від їх видів, категорій, галузевої належності, етапів розвитку, сфери дії, одна, а зміст різний. Під сутністю юридич-

них обов'язків розуміють державно-правову необхідність певної поведінки, а під змістом – конкретні необхідні дії, які записані в законі¹⁴. В сучасних державах основні обов'язки закріплюються в конституціях. Як правило, це обов'язок дотримуватися конституції та законів, платити податки, захищати батьківщину та виконувати обов'язки щодо військової служби, берегти загальне надбання. Перелік конституційних обов'язків є різним у кожній державі й залежить від наявного політико-правового режиму, державних цінностей. Вивчаючи сутність конституційних обов'язків, В. Масленников зазначає, що вони мають морально-правовий характер¹⁵. Виконання конституційних обов'язків забезпечується юридичними санкціями інших галузей права, а також мірою морально-ідеологічного впливу.

Можливість реалізації конституційних норм поза правовідносинами, наприклад, через норми моралі, суспільні організації, правила співжиття дали можливість деяким науковцям стверджувати, що конституційні обов'язки не є різновидом юридичних обов'язків. Однак у демократичному суспільстві необхідність певної поведінки, яка виражена в юридичному обов'язку, забезпечується наявними засобами правової держави. Одним з таких засобів є переконання. Якщо цього недостатньо, тоді застосовується державний примус. На нашу думку, конституційні обов'язки є юридичними, оскільки вони зафіксовані в основному законі, а відсутність санкцій є особливістю цього закону.

На думку Б. Ебзеєва, «обов'язками людини та громадянина є виражені в конституційних нормах і закріплені в них види й міра необхідної поведінки особи, які містять у собі вимоги до поведінки кожного члена суспільства, виконання яких необхідно, з одного боку, для забезпечення прав і свобод інших, а з другого – для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та загального благополуччя в демократичному суспільстві»¹⁶. В. Прохоров справедливо зазначає, що «суб'єктивне право «беззахисне», якщо воно не підкріплене обов'язком «іншої сторони», обов'язок втрачає свій сенс, якщо ніхто не правоздатний вимагати його виконання»¹⁷.

Різниця між суб'єктивним правом і юридичним обов'язком полягає в наступному: суб'єктивне право покликане задовольняти власні інтереси особи, а юридичний обов'язок – «чужі» інтереси (правоздатної особи); суб'єктивне право – це міра можливої поведінки (реалізація його залежить від бажання правоздатної особи), а юридичний обов'язок – це міра необхідної поведінки (від її реалізації відмовитися не можна)¹⁸. Отже, для підтримки правопорядку в суспільстві необхідно забезпечувати баланс прав і обов'язків. Останні виконують різноманітні функції та соціальні ролі в суспільстві. Н. Матузов і Б. Семенко, зокрема, виділяють наступні: 1) вид і міра необхідної поведінки; 2) необхідний елемент демократії; 3) ланка в механізмі правового регулювання; 4) складова правового статусу особи; 5) засіб правового виховання громадян; 6) гарантія та необхідна умова здійснення прав; 6) фактор закріплення законності та правопорядку, виконання функцій держави¹⁹.

Отже, в історії світової політичної та правової думки розглянуто значення обов'язків у суспільному житті, наводяться конкретні обов'язки, необхідні для громадян певних суспільств, і навіть є спроби створення їх класифікації. В рамках природно-правової теорії вже розрізняють обов'язки людини та обов'язки громадянина. Значний внесок у дослідження даної проблеми внесли радянські та російські науковці. В Україні немає комплексних досліджень юридичних

обов'язків.

Проаналізувавши праці мислителів минулого та сучасні дослідження, можна стверджувати, що джерелами юридичних обов'язків є обов'язки людини у стародавньому суспільстві, які були засновані на традиціях, нормах моралі. З розвитком суспільства ці обов'язки змінювали, з'явилися обов'язки громадян, закріплені у відповідних актах держави. Основною ознакою обов'язків була і залишається необхідність певної поведінки. Спочатку така поведінка була визначена об'єктивними законами спільного життя, а тепер відповідні норми зафіксовані у законодавстві різних держав. Необхідність може бути внутрішньою, тобто людина розуміє, що якщо вона не буде виконувати своїх обов'язків, то скоро вона не зможе скористатися своїми правами. Правова необхідність, зазначена в юридичному обов'язку, визначена державою і, як правило, забезпечується державними засобами (переконанням, стимулюванням, покаранням).

Теоретичні основи цього інституту надзвичайно необхідні для розуміння їхнього сенсу, змісту та засобів реалізації. Обов'язки розглядаються як гарантія існування свободи, демократії, відповідальності, моралі. Взаємозв'язок прав і свобод людини та громадянина з її обов'язками очевидний. Будь-яка людина задля нормального існування повинна підкорюватися існуючим у певному суспільстві правилам.

Соціальна природа й призначення юридичних обов'язків в українському суспільстві й державі недооцінюються. Становлення правової держави неможливе без підвищення ролі права в суспільстві, без встановлення однакових для всіх правил співіснування, без реалізації принципу законності. На нашу думку, на вирішення цих проблем значною мірою впливає розуміння важливості обов'язків людини та громадянина. Відтак українські науковці повинні більше уваги надавати обов'язкам і відповідальності.

1. *Эбзеев Б.С.* Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. – М.: Норма, 2007. – С. 128–148. 2. *Цицерон М.Т.* О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М., 1974. – С. 168–169. 3. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. – М., 1956. – С. 47. 4. *Монтескье Ш.* Избранные произведения: В 2 т. – М., 1955. – Т. 1. – С. 160. 5. *Пуфендорф С.* О должности человека и гражданина. – СПб., 1726. 6. *Гегель.* Работы разных лет: В 2 т. – М., 1973. – Т. 2. – С. 61. 7. *Ильин И.А.* О сущности правосознания. – М., 1993. – С. 24. 8. *Бердяев Н.И.* О человеке, его свободе и духовности: Избранные труды. – М.: Московский психолого-социальный институт : Флинта, 1999. – С. 275. 9. *Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв.* – М., 1957. 10. *Всеобщая декларация обязанностей человека* (проект) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.humanism.al.ru/ru/magazine.php?issue=2006.40-03>. 11. *Матузов Н.И., Семенко Б.М.* Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 30. 12. *Витрук Н.В.* Общая теория правового положения личности. – М.: Норма, 2008. – С.253–254. 13. *Кулапов В.Л., Малько А. В.* Теория государства и права: Учебник. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. – С. 276–277. 14. *Матузов Н.И., Семенко Б.М.* Цит. работа. – С. 29. 15. *Масленников В.А.* Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации. // Советское государство и право. – 1983. – № 6. – С. 3–10. 16. *Эбзеев Б.С.* Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации. – М.: Юридическая литература, 2005. – С. 218. 17. *Прохоров В.С.* Преступление и ответственность: Монография. – Л., 1984. – С. 87. 18. *Кулапов В.Л., Малько А. В.* Цит. работа. – С. 277. 19. *Матузов Н.И., Семенко Б.М.* Цит. работа. – С. 29.